

SZEMLE

A történeti mondakutatás mérföldköve

Magyar Zoltán: A magyar történeti mondák katalógusa. Kairosz Kiadó, Bp. 2018. I–XI. – I. Alapítási mondák. Bp. 2018. 347 old. II/A. B. Hősök, történelmi személyek. Nemzeti hősök. Bp. 2018. 519 old. és 457 old. III. Hősök, történeti személyek. Tematikus csoportok. Bp. 2018. 354 old. IV. Háborúk, harcok, szabadságharcok. Bp. 2018. 547 old. V. Legendák. Vallásos témájú mondák. Bp. 2018. 618 old. VI. Bűn és bűnhődés. Bp. 2018. 308 old. VII. Betyármondák. Betyárok és más törvényen kívüliek. Bp. 2018. 846 old. VIII. Kincsmondák. Bp. 2018. 460. old. IX. Egyéb földrajzi és történeti jellegű mondák. Bp. 2018. 519 old. X. Motívumindex és bibliográfia. Bp. 2018. 892 old. XI. A magyar történeti mondák rendszere és tagolódása. Bp. 2018. 480 old. + 133 kép

A magyar mondakutatás mérföldkövének tekinthető Magyar Zoltán 12 kötetben megjelent típus- és motívummutatója.

Az évtizedeken át tartó kitartó gyűjtőmunkával, a feltáratlan régiókban végzett terepmunkával, a meglévő gyűjtemények rendszeres számbavételével, a szakszerű és népszerűsítő kiadványok anyagának áttekintésével, a történeti források figyelembevételével, a magányos kutatók publikálatlan kéziratainak bevonásával a szerző hatalmas archívumot hozott létre. Az így keletkezett gyűjtemény anyagának rendszerezése áll most itt előttünk. A tudományterület számára hosszú évtizedeken át – idestova egy évszázada – állandó, visszatérő feladatként jelentkezett a szóbeli költészet műfajainak katalogizálása és mindezek részeként a mondahagyomány áttekintése. E jelentős feladatnak, sokrétű munkakörnek egyik részterülete jutott el a publikálásig, és most a magyar történeti mondahagyomány rendszerezését üdvözülhetjük. Jelentős kézikönyv készült el egyetlen szakember évtizedeken át kitartó tevékenysége nyomán.

A monda a kisepikai folklórműfajok legjelentősebbike, amelynek jellegzetessége a variálhatóság, változatosság, a lokális kötöttség és ezzel összhangban a típusba tömörülés, vagyis a monda egyszerre

jellegzetesen egyedi, mégis tipikus. Van olyan típus, amelyik csak egyetlen tájegységhez kapcsolódik, míg a másik országszerte ismert, sőt nemzetközi párhuzamokkal is bír. Az 1960–70-es években a folkloristák nemzetközi közössége célul tűzte ki a mondák rendszerezését egy közös szempont szerint. Az elvi, módszertani tanácsok, katalogizálási javaslatok megvitatásakor a nemzeti anyagban jártas kutatók az ellenvetések sokaságát mutatták be, vitatva a tervezetet. A tanácskozások kétségtelen eredménye, hogy megindult a katalogizálási munka, és több országban eljutott a publikálásig, míg másutt kézirat formában áll az anyag az érdeklődők rendelkezésére. Az elkészült mondakatalógusok mindegyike a nemzeti sajátosságokat vette alapul, ezért igen sokfélék. A rendszerezés problémáinak tudatosításával az egyes országok néphagyományának kutatói egymástól eltérő szisztémát dolgoztak ki, noha mindannyian szívesen tekintették példaképnek a német mondakincs rendszerezését, a feltételezett történeti kronológiát és a helytörténetet. A megjelent kiadványok jól bizonyítják, hogy a szakemberek az adott nép folklórájának jellegzetességei alapján tudják legadekvátábban kialakítani az anyagközlés rendszerét. Így tett Magyar Zoltán is, aki az európai mondakutatás eredményeit

áttekintette, megismerte a belső ellentmondásoktól sem mentes hazai és nemzetközi rendszerezési elveket és gyakorlatokat, majd kialakította saját módszerét. Úgy tűnik, különösen Szendrey Zsigmond és Ferenczi Imre tevékenységét vette leginkább figyelembe, míg a sokféle nemzetközi előzmény közül Bengt Klintberg és Pirkko-Liisa Rausmaa módszerének tanulságait hasznosította, míg a szó és névmutatónál Stith Thompson mindmáig nélkülözhetetlen motívumindexére volt tekintettel. Minden esetben a történeti monda műfaji adottságából indult ki, ügyelve arra, hogy meddig tekinthető egy narratívamondának, történeti mondának vagy hiedelemmondának, esetleg más műfajnak. A rendszerezés során döntenie kellett, mikor, mennyiben nézhető az adott szöveg történeti aspektusból, mikor indokolt máshová, például a hiedelemmondák körébe sorolni. A katalógizálás nyitott kérdéseire tartozott a mitikus hősökről, természetfölötti jelenségekről szóló, helyhez kötött narratívák történeti mondanévként kezelése. Minden mondakatalógust készítő szakember megküzdött a határesetekkel, és tapasztalniuk kellett az ellentmondásokat. Esetenként szembesültek azzal a ténnyel, hogy a népköltészet nem típusokba, esztétikai kategóriákba zsúfolja az epikus mondanivalót – ezt a szakember teszi –, így az adatok csoportosításánál a merev kereteket át kell törni. Tényként áll a kutatók előtt a valóság és a történelmi emlékezet közti távolság. A megtörtént vagy annak vélt események tradíciója esetleg erkölcsi, hitbeli elemekkel bővül, és az ezekről szóló történetek a katalógizálásnál akár kétféle tematikus csoportba kerülhetnek. A mondák a szóhasználatban a terminus technikusoktól függetlenül maradtak fenn, és a helyi mondák közös elemei történeti és földrajzi szempontból elemezve többféle kategóriába kerülhetnek. Például a szabadságharc mondanévköréből a csodás menekülést lehet a hiedelemmondák közé sorolni vagy a történetiek közé. A rendszerezési módszerben található ellentmondásokat a motívumindex kiküszöböli. A katalógus az egyes típusok variánsait földrajzi-táji tagolódáshoz igazodva sorolja fel, a tájegységek alapján nyugatról keletre haladva Dunántúlról indulva Moldváig

követe. A X. kötetben a tematikusan csoportosított típusokat, motívumokat betűrendben közli, könnyen áttekinthető módon. Így alkot szerves egységet a kilenc-kötetnyi típus- és motívumjegyzék.

Magyar Zoltán 112 000 narratívát tartalmazó gyűjtemény alapján vállalkozott a típus- és motívummutató elkészítésére. A típusok megalkotásánál, a nagyobb tematikus egységek kialakításánál felhasználta a korábbi kutatási eredményeket, megőrizte a meggyökerezett szóhasználatot. A kutatás alapvető kérdéséről, hogy mi a monda, a történeti monda, hol van a műfaji határ, és más teoretikus kérdésekről nem a kézikönyv elején, hanem az eredmények bemutatását összegző XI. kötetben olvashatunk. Az első kilenc kötetből álló anyaga alapján látható, hogy a szerző nem a monda meghatározásából indult ki, hanem az archívumot rendezte. Ezt tükrözi az elkészült katalógus egész felépítése. Ismétlem, Magyar Zoltán adatokból indul ki, nem elméleti definíciókból, és a sok ezer szöveg rendjét úgy dolgozta ki, hogy különböző szempontok, szóhasználatok, típuscímek, fogalmak, motívumok az utalások segítségével a történeti mondanévké sokféle egymáshoz kapcsolódása, a szájhagyomány lényege bárki számára megismerhető legyen. A magyar történeti mondahagyományban való tájékozódást a X. kötet mutatói és a bibliográfia segítik. Ha egy monda sok elemből áll – pl. a honfoglalásról szól –, a motívumokat és azok párhuzamait, a személyek neveit, lokális vonatkozásait az indexben megtaláljuk, de a teljes szöveget nem. A 112 000 monda az MZ jelzetű archívumban van. Ha készült a témáról összefoglaló bármilyen írás, tanulmány, úgy arról a bibliográfia ad tájékoztatást. A teoretikus eredmények a záró kötetben olvashatók. Ott esik szó az elméleti kérdésekkel foglalkozó szakemberek kutatásaira támaszkodva, a történeti mondanévké összefüggéseiről, a természetfeletti elemek és az egyes történelmi események folklórvetületeiről, a történetiség és a lokalitás összefüggéséről.

Miben gazdagította Magyar Zoltán mostani munkája a magyar folklorisztikát? A történeti szemlélyhez, eseményhez, illetve egy-egy adott helyhez köthető folklór a közösség történeti tudatának

vetületét egy rendszerbe zsúfolta. A megjelent nemzeti katalógusok anyagának összevetésével a szerző bemutatta a folklór szinten regisztrálható történeti tudatot az eredetmondáktól a közelmúltban megtörtént eseményekre való emlékezésig. A mondák bonyolult kapcsolata mindjárt az első kötetnél, az alapítási mondák rendszerezése kapcsán szembeötlő. A földrajzi nevek tömkelege őrzi a történeti eseményekre vonatkozó emlékeket, várak keletkezését, templomok létesítését, táji csoportok elkülönülését, melyekről esetenként csak az utóbbi századokban születtek mondák, máskor az írásbeliség előtti, régimúlt időkben gyökerező képzetet, különleges eredetbe vetett hitet őriznek. A legelső kötet a krónikás eredetű, honfoglalásra utaló hagyomány adataival kezdődik. Zömmel egy-egy település eredetére, vár építésére, templom alapítására, a község sorsával kapcsolatos helyi ismeretre, történelemtudatra utalnak az eredetmondák, egyúttal az etnikai, táji, kisközösségi csoportok elkülönülését őrzi a szájhagyomány. A mondák feljegyzési helye általában a lokális történeti tudatot tükrözi, de bizonyítja azt is, hogy nemcsak az adott földrajzi térségben lakók között szűkebb körben ismerték ugyanazt a motívumot, hanem esetenként egymástól távol eső települések lakói is megőrizték, mint például a matyók, palócok esetében. A táji csoportok elkülönülését jelző viseleti darabok eredete szintén a mondák tárgyává lett, miként akár a fálucsfüfölk. Lehet, hogy az *Alapítási mondák* című kötet nem minden adata tekinthető szűkebb szóhasználat szerint „alapítási” mondának, eredetmondának, mint pl. a nemzetiségekre, etnikai csoportok megítélésére vagy a helységek létesítésére utaló elbeszélések. Esetenként a hiedelemelemek színesítik a eredetmondákat, mint pl. a matyók rózsás kötényének eredetéről szóló. Az alapítási mondakörhöz kapcsolódik a híres családok, címerek eredetéről szóló szóhagyomány. Különösen gazdag témakör foglalkozik a templomépítéssel, amelyekre az alapítási mondákat tartalmazó I. kötetben túl még a kincsmondák típuskörében további példákat találunk.

A történeti nevekhez kötött mondák száma igen nagy, és ezek logikusan szerves egységet alkotnak.

A kettéosztott II. kötetben lényegében a személyek életének időrendjében – Atillától a 20. századi hírességeikig – sorolja a nevekhez köthető narratívák adatait. A híres történeti személyekről szóló mondák népszerűségi jegyzékét a Mátyás-hagyomány vezeti, de ha a típuszámokat nézzük, a Habsburgokhoz köthető szóhagyomány változatosabb, mint a Kossuth- és a Rákóczi-mondakör. Ha a variánsok számát figyeljük, láthatjuk, hogy a Kossuth-mondák népszerűsége felülmúlja a Habsburg-mondakört, emellett viszont tájékoztat a magyar folklór nemzetközi párhuzamairól, vagyis egy-egy motívum nemzetközi ismertségéről. Abban az esetben, ha a történeti személy neve, tevékenysége nagyobb tematikus csoporthoz köthető, úgy a róla szóló mondák a III. kötet rendjébe kerültek, ahol a sárkányölő hősoktól, bátor női harcosoktól, negatív és ambivalens hősoktól egészen Hitlerig tíz tematikai egységben változatos csoportokat találunk. Ebbe a témakörbe kerültek a Szent Koronáról szóló mondák, amelyek talán közelebb állnak a szent helyek, tárgyak tiszteletéről szóló témakörhöz a legendák mellett. A fentiekől elkülönített újabb nagy egység a háborúk, szabadságharcok, csaták, társadalmi konfliktusok, katalizmák, forradalom és ellenforradalom emlékeit őrző folklór, amely a IV. kötetben 13 nagyobb csoportba van sorolva. A 20. század történeti eseményeinek folklórvetületének gazdag példatára ez a kötet, noha a rendelkezésre álló kiadványok, gyűjtések száma véges. Magyar Zoltán elsőként vállalkozott az élményelbeszélésekből ismert, de tipizálható narratívák folklórszemponitú rendszerezésére. Ezek között találjuk a 19. és 20. századi katalizmák emlékeit, többek között a megbecstelenített nőkről, papokról, de a börtöntörténetek, lincselések folklórvetületei, a vasfüggöny körüli mondák, a városi folklórban fennmaradt tipikus szövegek hiányzanak.

A történeti személyektől elválasztott vallásos témájú mondák és legendák az V. kötetbe kerültek. Kegyhelyek, csodás jelenések, természetfeletti tulajdonsággal rendelkező személyek, angyalok, látomások és egyéb vallási vonatkozású mondák 17 különböző témakörben szerepelnek. A népi vallásosság gazdag anyagának egy része kapott helyet a történeti aspektusból rendezett katalógusban, így

a helyi események között a látomások, kegyhelyekhez köthető csodák és Mária jelenései. A természetfeletti jelenségek a lokális mondakincs szerves része, ezért pl. Mária megjelenése nem hiedelemmondaként, hanem történeti összefüggésben került a katalógusba. A VI. kötet öleli föl a bűn és bűnhődés témakört, zömmel hiedelemmondákat. A kővé válás, ünneprontás, hamis tanúzás, istenkáromlás, a keresztény erkölcs és elvárás megsértései egyéb témakör közel 900 típusba rendezhető 12 nagyobb tematikai egységben. Amennyiben elkészül a teljes magyar mondakatalógus, a természetfeletti vonatkozású narratívák bizonyára a hiedelemmondák között is helyet kapnak. Jelenleg azt méltányolhatjuk, hogy a helységekhez kötött népköltészeti anyagot ebben a rendszerben is megjelölhetjük.

A következő vastag kötet a VII., amely a betyárköltészet prózahagyományát öleli föl. A magyar történeti mondaköltészet egészét tekintve a betyármondák alkotják a legváltozatosabb, legszínesebb, legterjedelmesebb tematikus egységet. Sok betyárt név szerint ismerhetünk, életéről jegyzőkönyvek, vallomások, történelmi adatok, anyakönyvek, egyéb dokumentumok tanúskodnak, de vannak, akik fantáziánévvél élnek a szájhagyományban. A betyárköltészet szép bizonyítéka a népköltészet folyamatos változásának. Ráadásul a szomszéd népek körében népszerű betyárok bővítették a magyar hagyományt, így tovább színezik az amúgy is gazdag mondakört. A nevezetes betyárok név szerinti regisztrálásán túl a velük kapcsolatos események tipizálására is sor került. Így a származásukról, betyárrá válásról, szokéseikről, virtuskodásról, rablásról, jótéteményekről, szeretőkről, ellenségeikről, segítő készségeikről, börtönéletükről és sok más egyébről szóló mondák a betyárok életét sokszínűen mutatja be a katalógus hetedik kötete, kiváló tárházként egy újabb monográfiához.

A VIII. kötetbe került a kincsmondák katalógusa tíz kisebb csoportba rendezve legfőbb jellegzetes motívumaik alapján. A kincsmondák részben kapcsolódnak történeti szereplőkhöz, eseményekhez, helyi nevezetességekhez, bár zömmel hiedelemmondák. A kincs elrejtése és megtalálása, a rejték hely őrzése, illetve a mitikus állatok, természetfeletti személyek segítsége

nemcsak a mondákban, hanem a mesékben is karakterisztikus motívumokként jelennek meg. A folklór ezen részében a mesei-mondai motívumok kapcsolatát a konkordancialista jól mutatja. Itt is, mint a fentebbi kötetnél, szintén el kellett tekinteni a műfaji határoktól.

A vegyes témaköröket átfogó IX. kötet az egyéb földrajzi jelenségekhez, folyók, vizek, barlangok, alagutak eredét őrző mondákat, óriásokról, tündérekéről vagy a való világ gondjairól, jobbagysorsról, földosztásról szóló mondákat, nehezen kategorizálható témákat öleli fel a mitikus régi időről, történeti társadalmi folyamatokig, a dzsentrivilág, a kommunizmus, a katasztrófák, a járványok, a törvénykezés emlékeire figyelve. A vizek, folyók stb. eredetmondái már az első kötetben, az alapítási mondák között is helyet kaptak. A katalóguskészítés nehézségeit, problémáit jól mutatja ez az összeállítás. Tematikus egység, típus, altípus, toposz, motívum, történetiség heterogén szempontjai nehezen egyeztetethetők.

A szűkre fogott bemutatással érzékeltetni szeretném a történeti mondák sokféleségét és a csoportosítás nehézségeit. Valóban a történeti személyek a honfoglalás korától a 20. századig nagy számban, különböző jelentőséggel és gyakorisággal maradtak meg az emlékezetben. Ezt jól tükrözi a katalógus. A rendszer összeállításakor a történeti egymásutánosság igénye az elsődleges, de emellett az időrendet mellőzve a tematikus csoportosítás is indokolt, amit a betyármondák különállása mutat. A katalógusból kiviláglik, hogy a földrajzi helynevekhez köthető folklór lényegesen kisebb, mint a történeti mondakör, bár a kincsmondák, legendák is a lokális hagyomány részei. A típusmutatók, a névmutatók és a motívumindex segítségével a X. kötet összesítéséből tájékozódhatunk a mondák gazdagságáról, szerteágazó témaköréről, előfordulási gyakoriságukról.

Az elkészült katalógus zárókötetete a tanulmányok gyűjteménye, ami a mondakatalógus előzményeiről, bázisáról, a munka során felvetődött műfaji kérdésekről, a különböző alműfajok elkülönítéséről, a hagyományozódás megannyi kérdéséről tájékoztat. Mint fentebb említettem, a XI. kötet alapján ismerjük meg az elvégzett munka előzményeit, a felvetődött

problémákat, a hóstípusokról alkotott vélekedést, a történeti és regionális tagolódást.

Magyar Zoltán évtizedes, kitartó, következetes munkájával alakította ki szájhagyomány rendszerezési lehetőségét. A hazai és nemzetközi szakirodalomból, elődök munkájából merítve jött létre az a sajátos módszer, amelynek eredményeként megszületett a mondakatalógus. Bárkinek lehet ellenvetése akár módszertani, elméleti vagy gyakorlati kérdésekben, de vitathatatlan elismeréssel állhatunk az elvégzett munka mellett. A katalógus nagy érdeme a magyar történeti mondahagyomány világos áttekintése és az a tény, hogy az adatok sokaságával reprezentálni tudta a szájhagyományban őrzött történeti tudatot. Mindezt olvasmányos stílusban teszi, nem száraz bikkfanyelven. A katalógusban felsorolt típusok angol fordítása a nemzetközi kutatás előtt nyitotta meg a kaput, az összehasonlító folklorisztikának kínálja a mondakincset. Jó olvasni, hogy készül egy angol nyelvű rövidebb terjedelmű összefoglalás az FFC számára. A magyar és nemzetközi motívumok összefüggését tartalmazó konkordanciajegyzék már ebben az egyszerű formában is megmutatja a hazai folklór távolabbi kapcsolatait. A türelmetlen kutató egyetlen katalógusban sem találja meg könnyen azt az egy típust vagy motívumot, amit az adott pillanatban éppen keres. A tájékozódási nehézségeket jól

bizonyítják a Thompson-féle motívummutatóról írt bírálatok. Reméljük, a Magyar Zoltán által összeállított mondakatalógus a többféle hivatkozásával mindenki számára könnyen használható és a folkloristák, valamint a folklór iránt érdeklődők körében jól forgatható kézikönyv lesz.

A megjelent katalógust a rangos nyomdai, szerkesztői kivitelezés könyvészetileg is érdemes munkává tette, jó kézbe venni, rácsodálkozni, forgatni. Az egyhangú betűk megtekintése előtt a mívesen tervezett könyvkötés kedvező élményt kínál. Koszta Mónika alkotta meg a borítót a magyarközlösi református templom 1778-ban készített díszai alapján. A karzatkép tizenkét részletével vizuális impressziót kapunk a néphagyomány összetett létezéséről a mondákon kívüli dimenziók felidézésével. A zárókötet végén megtekinthető 133 fotó pedig a néprajzi gyűjtés egy-egy pillanatának rögzítésén túl dokumentálja a történeti mondákhoz kapcsolódó emlékeket, többek között Szent László lovának megkövesedett nyomát, az angyal megjelenését, Jákob létráját. Túlzás nélkül mondhatom, hogy Magyar Zoltán a néprajzkutatást, az összehasonlító folklorisztikát, történelemismeret művelődéskutatást alapvető kézikönyvvel gazdagította.

Kríza Ildikó

A magyar történeti mondák szintézise

Magyar Zoltán: A magyar történeti mondák katalógusa. Kairosz Kiadó, Bp. 2018. I–XI. – I. Alapítási mondák. Bp. 2018. 347 old. II/A. B. Hősök, történelmi személyek. Nemzeti hősök. Bp. 2018. 519 old. és 457 old. III. Hősök, történeti személyek. Tematikus csoportok. Bp. 2018. 354 old. IV. Háborúk, harcok, szabadságharcok. Bp. 2018. 547 old. V. Legendák. Vallásos témájú mondák. Bp. 2018. 618 old. VI. Bűn és bűnhődés. Bp. 2018. 308 old. VII. Betyármondák. Betyárok és más törvényen kívüliek. Bp. 2018. 846 old. VIII. Kincsmondák. Bp. 2018. 460 old. IX. Egyéb földrajzi és történeti jellegű mondák. Bp. 2018. 519 old. X. Motívumindex és bibliográfia. Bp. 2018. 892 old. XI. A magyar történeti mondák rendszere és tagolódása. Bp. 2018. 480 old. + 133 kép

A magyar értelmiségiek elsősorban a nemzetépítés hőskorában, tehát a hosszú 19. században,

a mesékkel együtt fedezték fel a falusi földművesek által szóban megőrzött mondákat, régi korok

Pozsony Ferenc (1955) – néprajzkutató, az MTA külső tagja, egyetemi tanár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár, pozsonyferenc@yahoo.com